

Examining the Types of Light and Dark Veils in *Mersad al-Ebad*

Parnian Mohamadian*

PhD in Mystical Literature, Assistant
Professor, Shahid Bahonar Campus,
Farhangian University, Shiraz, Iran.

Extended Abstract

1. Introduction

The main goal of mysticism and Sufism is to reach the truth and attain knowledge of God, but there are obstacles on this path that in mysticism these obstacles are called hijab. "Hijab" means curtain, covering, and in Sufi terminology, it is anything that prevents a person from approaching God and keeps him from the truth.

In the eyes of mystics, the universe and its belongings are considered a kind of veil. The Almighty God is hidden behind every veil, and with a deeper look and in the final analysis, all veils are His and at the same time, none of the veils are His. Veils are created and a creature cannot be the truth, but since there is no existence in the circle of existence except the truth, there is no way to find God and see Him except through the veils that cover Him.

* Corresponding Author: ssmontazery@ut.ac.ir

How to Cite: Mohamadian, P. (2025). Examining the Types of Light and Dark Veils in Mersad al-Ebad. *Mysticism in Persian Literature*, Vol. 4, No. 7, 317. 404. doi: [10.22054/msil.2025.83319.1161](https://doi.org/10.22054/msil.2025.83319.1161)

The most important condition of the journey and path is that the seeker knows the types of veils; as a result, mystics have presented different views on the types of veils and have discussed and examined them from different angles; Because veils are a symbol of scientific and practical obstacles for the seeker to reach the Almighty and they have different levels. For example, the sensual desire inside a person and the devil outside, attachment to wealth and issues like this can become a veil for the seeker and prevent the mystic from reaching the Almighty. For this reason, in Islamic mysticism, types of veils, including internal, external, dark, light, etc., have been examined and specific categories have been given to each. The issue of veil in mysticism has a long history and is called by a title in every religion. As in the religion of Islam, according to the hadith transmitted from the Prophet, "God has seventy thousand veils of light and darkness, if He revealed them, His face would burn." "Ilayeh Basroh" Veils are divided into two categories: light and dark veils, each of these two categories has different types.

Dark veils are mainly unpleasant traits and morals that prevent the seeker from reaching perfection. Luminous veils are things that are not only not bad morals and dhimmi traits, but are themselves considered factors in understanding knowledge and reaching the truth, but when they are not properly cultivated or used incorrectly, they themselves become veils.

Najm al-Din Razi is a famous mystic who, while expressing his mystical thoughts on creation, the creation of different worlds, the creation of the soul, etc., seeks the path to truth and truth with a devout and loving gaze. One of the most prominent topics woven into the fabric of his mystical view is the discussion of veils and their types. Razi considers the beginning of the emergence of veils to be simultaneous with the creation of man and, due to the spiritual and physical dimensions of human existence, believes in a set of luminous and dark veils. This topic, of course, does not appear as a heading in

the book, but the transcendence of this keyword and its equivalents in the book Mersad al-Ibad, shows the importance of hijab in Najm al-Din Razi's mystical perspective.

Considering the place and importance that the discussion of the types of dark and light hijabs has in the way the mystic understands the three pillars of God, the universe, and man, we decided to analyze hijab in his most important work, Mersad al-Ibad, by focusing on Najm al-Din Razi's mystical thought.

2. Literature Review

Despite the importance of the subject of what hijab is, its types, and the ways to remove the dark and light veils in Mersad al-Ibad, these topics have not been addressed in any independent work so far. Of course, among the studies that have been written about Najm al-Din Razi, there are cases where the author has sporadically and briefly mentioned the meaning of hijab in Razi's view, but the types of hijab and other matters have never been analyzed.

In the following, we will mention a few examples of works that have examined the concept of light and dark veils:

1. Farjam (1378) in a study examined the dark and light veils of conduct in the spiritual Mathnavi.
2. Hijazi (1387) in a study conducted a comparative study of hijab in the thought of Ibn Arabi and Imam Khomeini. He has discussed and examined the principles of the unity of existence, fixed objects, divine names and attributes, and has examined the nature and multiplicity of some light and dark veils in the thought of Ibn Arabi and Imam Khomeini. It should be noted that this study does not address all aspects of light and dark veils.
3. Mohaqiq (2013) first analyzed the concept of veil in his thesis and, while categorizing the types of veils, focused on the types of light and dark veils; in this work, the author emphasizes the book Masnavi Ma'nawi and often uses examples from this book.

4. Pasban (2017) studies the reflections of Sufis on the veils of mystical journey and conduct. In this study, the author focuses on some Persian prose texts such as *Risale-i Qushayriyyah*, *Kashf al-Mahjoob*, *Insan Kamel*, *Mersad al-Ibad* and *Misbah al-Hidayah*. After a general overview of each of these texts, the author examines the most common hijab among the aforementioned mystics. It should be noted that in the chapter on *Mersad al-Ibad*, the author did not mention all the hijabs considered by Razi.
5. Hamzaian, Khayyatian, and Khademi (2017) have analyzed the concept of hijab in the works of Ibn Arabi in an article. In this study, the authors have examined hijab first from the perspective of epistemology and then from the perspective of path and conduct, and for each of these two methods, they have provided categories that help the audience understand what hijab is in Ibn Arabi's views.
6. Karim Pasandi and Ahmadi (2018) have conducted a comparative study of hijab in the views of Rumi and Attar in an article. It should be noted that, considering previous research on Rumi's views, the authors have focused on the nature and types of hijab in Attar's view.

3.Methodology

The method determined in this research is a descriptive-analytical method of content analysis with library data collection tools. To conduct this research, after studying and examining the author's book, namely *Mersad al-Ebad*, we first collected the desired data related to the research, and then took notes. Finally, we analyzed, classified, and compiled the notes.

4.Results

Najm al-Din Razi In his valuable book, *Mersad al-Ibad*, seeks to show the way for the seekers to cultivate the seed of the soul and bring it to fruition through the path and the law. The fruit intended by Razi is that the servant of God should know all the attributes and essence and attain knowledge; however, in the meantime, God has placed certain

deposits in the human body that create a veil and make the path to the perfection of the servant winding and winding. From the perspective of Razi, the philosophy of existence in the veils is the presence and belonging of the soul in the body. In other words, all the veils came to dominate man from the time when his soul separated from its source and source, God, and became in the body; because if the soul were not captive to the veil and could clearly understand the truth behind the veil, it would return to its original origin and source without any hindrance.

Based on the Prophetic hadith, Razi considers the veils of both light and darkness, but what has attracted his attention the most are the veils of darkness. In Razi's view, the veils that originate from the physical form of man and his material dimension are more numerous and frequent. In the meantime, the range of whiteness to blackness of the veil also varies. Sometimes the dark cloud of veils overwhelms the spiritual sun of man's existence, making him even more humble than the gifts. Veils such as: the veil of humanity, lust, forgetfulness, selfishness, and the soul. This group of veils is more internal than other dark veils and is more difficult to discover. Razi also mentions some other veils that are achieved through the worship of appearances and the lack of internal perception of truth, including the veil of expression, imitation, imitation, and intellect. It is worth noting that the veil of imitation in Razi's view is different from other mystics. He sees the veil of concealment not only as the mystic being stained with different attributes, but also as meaning that mystics will have a different perception and intuition of the truth at every moment based on their existential capacity, and stopping at any of these levels means getting caught in the veil of concealment.

Among mystics, some, such as Sheikh Akbar, believe that the essence of the existential philosophy of veils lies in their undiscoverability because the humble existence of man is incapable of perceiving the truth behind the veil, which is the essence and attributes of God.

However, just as the secret map of the path full of hardships for the seeker with all its ups and downs, it also shows the seeker the key to opening the veils, and that is nothing but true remembrance. From his perspective, after discovering the veil, the mystic can reach inner intuition and then reach the state of nearness to the supererogatory acts and be directly in dialogue and intuition of the truth, which is the highest position that can be given to a human being.

Keywords: Spirituality; Modernity; Spiritual Life; Mysticism; Ain al-Qudzat Hamedani; Tamhidat.

بررسی انواع حجاب‌های نورانی و ظلمانی در مرصادالعباد

دکتری ادبیات عرفانی، استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان شهید
پرنیان محمدیان* باهنر شیراز، شیراز، ایران

چکیده

یکی از مهم‌ترین موانعی که عرفا در راه رسیدن به محبوب لایزالی با آن مواجه می‌شوند، حجاب‌های عرفانی است. حجاب، اسم عامی است که در متون عرفانی برای هر چیزی که سد راه سیر و سلوک عارف شده و او را از حق باز می‌دارد، گذارده می‌شود. نجم‌الدین رازی در *مرصادالعباد* بر این مهم تأکید دارد که بایسته است انسان به مدد شریعت و طریقت، مرغ روح گرفتار در بند جسم را به حق بازگرداند. اما ودیعه‌های حضرت حق در نزد انسان می‌تواند حجابی باشد که نه تنها مانع نیل به مقصود گردد، که انسان را از صراط مستقیم دور سازد. از این رو، سالک باید انواع حجاب، چرایی وجود آن‌ها و راه کشف این حُجب را بشناسد. نجم‌الدین رازی در *مرصادالعباد* به دو دسته کلی از حجاب‌های نورانی و ظلمانی نظر دارد. حُجب نورانی که شامل سترهایی چون عبادات صوری و صفات جمال و جلال می‌شوند، بسامد کمتری نسبت به حجاب‌های ظلمانی دارند. در نگاه رازی حجاب‌های ظلمانی به مواردی چون حجاب بشریت، نفس، تقلید، عبارت، تلوین و عقل تقسیم می‌شوند. رازی بر آن است که آدمی تنها به مدد ذکر حقیقی می‌تواند، ستر ظلمت را زدوده به شهود و در غایت به قرب حق نائل شود. لازم به ذکر است قرب مدنظر رازی، قرب نوافل است. در پژوهش پیش رو، نویسنده بر آن بوده است تا با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی از چیستی و چرایی حجاب و انواع حُجب ظلمانی و نورانی در *مرصادالعباد* و راه‌های زدودن آن از منظر نجم‌الدین رازی پرده بردارد.

واژگان کلیدی: حجاب‌های نورانی و ظلمانی، *مرصادالعباد*، نجم‌الدین رازی.

۱. مقدمه

هدف اصلی عرفان و تصوف، وصال به حق و رسیدن به معرفت خداوند است، اما در این راه موانعی وجود دارد که در عرفان این موانع را حجاب می‌خوانند. «حجاب» به معنی پرده، پوشش و در اصطلاح تصوف عبارت از هر چیزی است که مانع از نزدیک شدن آدمی به خداوند می‌شود و او را از حق باز می‌دارد.

در نظر عرفا، جهان هستی و متعلقاتش خود نوعی حجاب محسوب می‌شود. حضرت حق در پس هر حجابی پنهان است و با نگاهی عمیق‌تر و در تحلیل نهایی، تمام حجاب‌ها اوست و در عین حال هیچ یک از حجاب‌ها نیست. حجاب‌ها مخلوق‌اند و مخلوق نمی‌تواند حق باشد، اما چون در دایره هستی هیچ وجودی جز حق موجود نیست برای یافتن خدا و رؤیت او راهی جز حجاب‌های پوشاننده وی وجود ندارد (ر.ک: چیتیک^۱، ۱۳۸۸: ۲۰۷). مهم‌ترین شرط سیر و سلوک این است که سالک، انواع حجاب را بشناسد؛ در نتیجه عرفا دیدگاه‌های متفاوتی در مورد انواع حجاب ارائه کرده‌اند و آن را از جهات مختلفی بحث و بررسی کرده‌اند، چراکه حجاب‌ها نمادی از موانع علمی و عملی سالک در رسیدن به حق تعالی هستند و مراتب مختلفی دارند. برای مثال، هوای نفسانی در درون انسان و شیطان در بیرون، تعلق به ثروت و مسائلی از این دست می‌تواند حجاب راه سالک شود و عارف را از رسیدن به حق تعالی بازدارند. به همین دلیل در عرفان اسلامی، انواع حجاب از جمله درونی، بیرونی، ظلمانی، نورانی و... را بررسی کرده و برای هر کدام دسته‌بندی‌های خاصی قائل شده‌اند.

مسأله حجاب در عرفان خاستگاه طولی دارد و در هر دینی با عنوانی خوانده می‌شود. چنانکه «در دین یهود این حُجب را در سفیرهای دهگانه که تجلیات مذکر و مؤنث خداوند هستند، مشاهده می‌کنیم یا در آیین هندو آن را در وجود مایا می‌بینیم چنانکه مایا موجب می‌شود انسان مسائل غیرواقعی را حقیقی ببیند» (محقق، ۱۳۹۲: ۲). در دین اسلام، بنا به حدیث منقول از پیامبر «إِنَّ لِلَّهِ سَبْعِينَ أَلْفَ حِجَابٍ مِنْ نُورٍ وَ ظُلْمَةٍ لَوْ كَشَفَهَا لَأَحْرَقَتْ

1. Chittik, W.

سُبْحَاتُ وَجْهِهِ مَا أَنْتَهَى إِلَيْهِ بَصَرُهُ» حجاب‌ها به دو دسته حُجَب نورانی و ظلمانی تقسیم می‌شوند که هر کدام از این دو دسته نیز انواعی دارند.

حجاب‌های ظلمانی عمدتاً صفات ناپسندیده و اخلاق‌های ذمیمه‌ای هستند که مانع از رسیدن سالک به کمال می‌شوند. حجاب‌های نورانی اموری هستند که در اصل نه تنها جزء اخلاق بد و صفات ذمیمه نیستند، بلکه خود از عوامل درک معرفت و وصول به حق به‌شمار می‌آیند، اما هنگامی که درست پرورش نیابند یا از آن‌ها به صورت نادرست استفاده شود، خودشان تبدیل به حجاب می‌گردند.

نجم‌الدین رازی از عارفان بنامی است که ضمن بیان اندیشه‌های عارفانه خود در باب آفرینش، خلقت عوالم مختلف، خلقت روح و... با نگاهی عابدانه و عاشقانه راه رسیدن به حقیقت و حق را پی جویی می‌کند. یکی از پررنگ‌ترین مباحثی که در تار و پود نگاه عرفانی وی تنیده شده، بحث حجاب‌ها و انواع آن است. رازی آغاز پیدایش حجاب‌ها را با آفرینش انسان همزمان می‌داند و به واسطه بعد روحانی و جسمانی وجود انسان قائل به مجموعه‌ای از حجاب‌های نورانی و ظلمانی است. این موضوع البته به صورت سرفصل در کتاب دیده نمی‌شود، اما فراوانی این کلید واژه و مثابه‌های آن در کتاب *مرصادالعباد*، نشان از اهمیت حجاب در دیدگاه عرفانی نجم‌الدین رازی دارد.

با توجه به جایگاه و اهمیتی که بحث انواع حجاب‌های ظلمانی و نورانی در نحوه معرفت عارف به سه رکن خداوند، جهان هستی و انسان دارد بر آن شدیم تا با تمرکز بر اندیشه عرفانی نجم‌الدین رازی به تحلیل حجاب در مهم‌ترین اثر او، *مرصادالعباد*، پردازیم.

۲. پیشینه پژوهش

با توجه به اهمیت موضوع چیستی حجاب، انواع آن و راه‌های زدودن سترهای ظلمانی و نورانی در *مرصادالعباد*، تا کنون در هیچ اثر مستقلی به این مباحث پرداخته نشده است. البته در میان پژوهش‌هایی که درباره نجم‌الدین رازی تألیف شده‌اند، مواردی دیده می‌شود که مؤلف به طور پراکنده و مختصر به بیان چیستی حجاب نزد رازی اشاره کرده‌اند، اما هیچگاه انواع حُجَب و سایر موارد تحلیل نشده است.

در ادامه به چند نمونه از آثاری که به بررسی مفهوم حجاب‌های نورانی و ظلمانی پرداخته‌اند، اشاره خواهیم داشت.

فرجام (۱۳۷۸) در پژوهشی با عنوان «حجاب‌های ظلمانی و نورانی سلوک در مثنوی معنوی» به بررسی انواع و چستی حجاب‌های ظلمانی و نورانی سلوک در مثنوی پرداخته است.

حجازی (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان «حجاب‌های نورانی و ظلمانی از دیدگاه امام خمینی و ابن عربی» به بررسی تطبیقی حجاب در اندیشه ابن عربی و امام خمینی (ره) پرداخته است. وی ضمن بحث و بررسی مبانی وحدت وجود، اعیان ثابته، اسما و صفات الهی به بررسی چستی و تعدد برخی حجاب‌های نورانی و ظلمانی در اندیشه ابن عربی و امام خمینی پرداخته است در این پژوهش به تمام ابعاد حجاب‌های نورانی و ظلمانی اشاره ای نشده است.

محقق (۱۳۹۲) در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی مفهوم حجاب‌های نورانی و ظلمانی در عرفان اسلامی با تأکید بر مثنوی» ابتدا به تحلیل مفهوم حجاب پرداخته و ضمن دسته‌بندی انواع حجاب تمرکز خود را بر انواع حجاب‌های نورانی و ظلمانی گذارده است؛ در این تألیف تأکید نویسنده بر کتاب مثنوی معنوی بوده و اغلب شاهد مثال‌ها از این کتاب انتخاب شده است.

پاسبان (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «بررسی تأملات صوفیان درباره حجاب‌های سیر و سلوک عرفانی با تأکید بر متون فارسی تا قرن هشتم» به بررسی تأملات صوفیان درباره حجاب‌های سیر و سلوک عرفانی می‌پردازد. در این پژوهش توجه نویسنده منعطف به برخی متون نثر فارسی چون رساله قشیریه، کشف‌المحجوب، انسان کامل، مرصادالعباد و مصباح‌الهدایه است. نویسنده پس از نگاهی کلی بر هر یک از این متون به بررسی عمده‌ترین حُجُب مشترک در میان عارفان مذکور می‌پردازد. لازم به ذکر است، درباب مرصادالعباد نویسنده به تمام حجاب‌های مدنظر رازی اشاره نکرده است.

حمزئیان، خیاطیان و خادمی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل حجاب عرفانی از دیدگاه ابن عربی. فصلنامه پژوهش‌های ادب عرفانی» به تحلیل مفهوم حجاب در آثار ابن

عربی پرداخته‌اند. در این پژوهش نویسندگان حجاب را نخست از منظر معرف‌شناسی و سپس از منظر سیر و سلوک بررسی کرده‌اند و برای هر یک از این دو روش دسته‌بندی‌هایی قائل شده‌اند که به شناخت مخاطب از چیستی حجاب در آراء ابن عربی کمک می‌کند. با توجه به پژوهش‌های پیشین بر آراء مولانا، نویسندگان تمرکز خود را بر چیستی و انواع حجاب در نگاه عطار گذارده‌اند.

۳. روش‌شناسی

روش تعیین شده در این تحقیق، روش توصیفی-تحلیلی از نوع تحلیل محتوا با ابزار گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای است. برای انجام این پژوهش، پس از مطالعه و بررسی کتاب مؤلف، یعنی *مرصادالعباد*، ابتدا به جمع‌آوری و داده‌های مورد نظر و در ارتباط با تحقیق پرداخته، پس از آن اقدام به فیش‌برداری کردیم. در انتها نیز به تحلیل، طبقه‌بندی و تدوین یادداشت‌ها پرداختیم.

۳-۱. چیستی حجاب

حجاب در لغت به معنای ستر، پرده و پوشش است و در اصطلاح تصوف کدورت دل، زنگ دل، هوای نفسانی، علاقه به دنیا، هر یک از صور و اسباب تجلی و افاضات الهی، واسطه میان خلق و حق است (فرهنگ معین، ذیل واژه حجاب). کاشانی، حجاب را منطبق شدن صورت‌های وجودی بر قلب انسان معرفی می‌کند که این صورت‌ها مانع تجلی حق می‌شود (ر. ک: کاشانی، ۱۳۷۶: ۱۲۸).

از نظر محمد غزالی، اشتغال و علاقه به دنیا، شهوت، خوف بنده از حق و هر چیزی که مانع میان بنده و حق شود، حجاب نامیده می‌شود (ر. ک: غزالی، ۱۳۸۶، جلد ۴: ۱۳۲، ۲۲۶ و ۳۲۹). عراقی با نگاهی لطیف، حجاب را چیزی می‌داند که عاشق را از معشوق دور می‌سازد (ر. ک: عراقی، ۱۳۶۳: ۴۱۲). از دیگر عارفانی که نگاه جالب توجهی در باب حجاب دارد، ابن عربی است. وی حجاب را چیزی می‌داند که «مطلوبت را از دیده‌ات می‌پوشاند» (ابن عربی، ۱۳۸۸، جلد ۶: ۵۴۶) و با تکیه به حدیث نبوی از هفتاد هزار حجاب میان حق و بنده یاد می‌کند. ابن عربی اسماء و صفات الهی را مجموعه‌ای از حُجُب الزامی

می‌داند. در منظومه فکری او، از نظر هستی‌شناسی زدودن حُجب غیرممکن است؛ زیرا اگر حُجب زدوده شوند، ذات احدیت آشکار خواهد شد؛ حال آنکه انسان عاجزتر و کوچک‌تر از آن است که ذات حق را دریابد (ر. ک: همان، ۱۳۷۵: ۳۳، ۷۰ و ۱۵۴-۲۱۲). با کمی دقت نظر در معنای لغوی و اصطلاحی حجاب مشخص می‌گردد که اصل در حجاب، حائل و مانع بودن آن است. چنانکه در عرفان اسلامی نیز بر همین اصل تأکید شده و عرفا حجاب را حائلی میان ربّ و مربوب می‌دانند که بنده را از تجلی حقایق و نور معشوق بی‌نصیب می‌گرداند.

نجم‌الدین رازی در باب چیستی حجاب، می‌گوید: «و حجاب عبارت از موانعی است که دیده بنده بدان از جمال حضرت جلت‌محبوب و ممنوع است و آن جملگی عوالم مختلف دنیا و آخرت است که به روایتی هژده هزار عالم گویند و به روایتی هفتاد هزار عالم و به روایتی سیصد و شصت هزار؛ آنچ مناسب‌ترست هفتاد هزارست» (رازی، ۱۳۸۳: ۳۲۰).

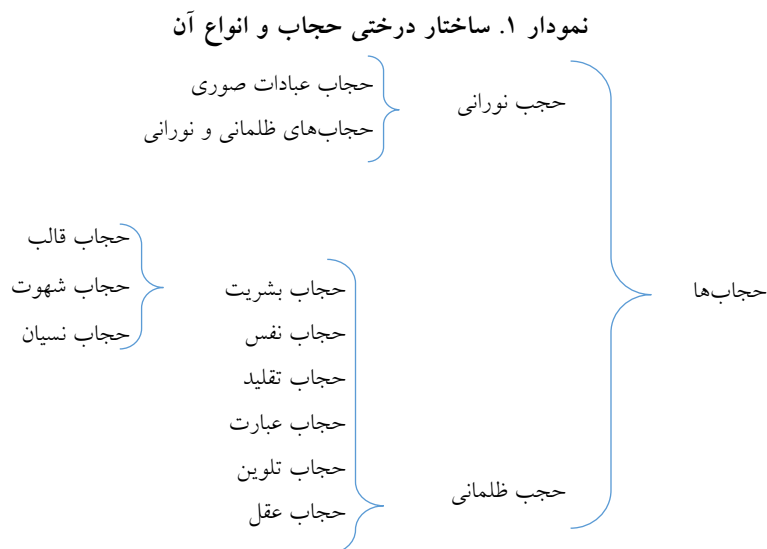
۳-۲. انواع حجاب

در باور عارفان تعداد و انواع حجاب متفاوت است و هر یک از ایشان متناسب با اندیشه و تجربه زیسته خویش که حاصل از سلوک عرفانی بوده به حجاب‌های میان بنده و خدا اشاره می‌کند. هجویری از نخستین متقدمان در عرفان نظری، حُجب راه حق را به دو نوع تقسیم می‌کند. حجاب رینی که ذاتی است و از میان نمی‌رود و حجاب غینی که حجاب صفات بشری که زوال‌پذیر است: «بیان این آن بود که بنده‌ای باشد که ذات وی حجاب حق باشد تا یکسان باشد نزدیک وی، حق و باطل. و بنده‌ای باشد که صفت وی حجاب حق باشد و پیوسته طبع و سرّش حق همی‌طلبد و از باطل می‌گریزد. پس حجاب ذاتی که رینی است برنخیزد ... و حجاب صفتی که آن غینی بود، روا باشد که وقتی دَوْنِ وقتی برنخیزد» (هجویری، ۱۳۹۶: ۵).

۳-۲-۱. حجاب‌های ظلمانی و نورانی

یکی دیگر از معمول‌ترین تقسیم‌بندی‌های در باب حجاب، تقسیم آن‌ها به ظلمانی و نورانی است. این تقسیم‌بندی در آراء بسیاری از عرفا از جمله ابن عربی عزیزالدین نسفی، عین‌القضات همدانی، شمس تبریزی، عراقی، مولوی، عطار دیده می‌شود. حُجب ظلمانی به عالم جسمانی و طبیعیات بازگشته و ناشی از کشش نفس اماره است، اما حُجب نورانی به ماورای طبیعت و مجردات مربوط است؛ چیزهایی چون طاعات و عباداتی که یا با ریا و عجب همراه هستند یا در دل انسان جای معبود حقیقی را می‌گیرند. به طور مثال، شیخ اکبر در کتاب فصوص‌الحکم حجاب‌های ظلمانی حق تعالی را اجسام طبیعی و حجاب‌های نوری را ارواح لطیفه می‌داند که هر دو پوشاننده صفات و ذات حق هستند (ر. ک: موحّد، ۱۳۸۶: ۲۱۲). تقسیم‌بندی حجاب‌های ظلمانی و نورانی با تکیه به حدیث مشهور «انَّ لِلَّهِ سَبْعِينَ أَلْفَ حِجَابٍ مِنْ نُورٍ وَ ظُلْمَةٍ» صورت پذیرفته است.

در ادامه نگاهی کلی به انواع حجاب‌های نورانی و ظلمانی در اندیشه نجم‌الدین رازی خواهیم داشت. همچنین در نمودار (۱) ساختار درختی حجاب و انواع آن نمایش داده شده است.

۳-۲-۱-۱. حُجَب نورانی

حجاب نورانی از واژه‌های رمزی عرفان است و چون حجاب، مانع از دیدن است، نور مکمل آن است. حجاب نورانی هر مرحله از مراحل سیر و سلوک روحانی است که توقف سالک در آن، مانع از صعود به مراحل بالاتر می‌شود. این مراحل عرفانی از یک جهت، مثبت و از جهتی دیگر، منفی خواهند بود؛ از جهتی نورند و از جهتی حجاب هستند. هر کدام از صفات الهی، برای عامه مردم مصداق اخلاق حمیده است، اما همان‌ها برای خواص، حجاب نورانی به شمار می‌روند. در نظر خواص، توجه صرف به اسماء و صفات و توقف در مرتبه ای از مراتب سلوک مانع از توجه به محبوب و مطلوب حقیقی می‌شود (عابدی، ۱۳۹۶: ۵۶).

در تعریف دیگری از حجاب‌های نورانی آن را به دو پاره تقسیم می‌کنند: نخست، حجاب‌هایی که وابسته به طرح خلقت کائنات و صفات جلال و جمالی حق و سادات ملکوت است و پس از آن حجاب‌هایی که سالک به واسطه مقامات معنوی و دید باطنی و کرامات، به آن‌ها دل می‌سپارد و از غایت سلوک غافل می‌ماند (فرجام، ۱۳۷۸: ۴۸).

۳-۲-۱-۲. حجاب عبادات صوری

طاعات و عبادات می‌توانند بنده را به سوی معبود سوق داده، روشن‌کننده راه او باشند، اما در عین حال می‌توانند دیواری مه‌آلود را در مقابل دید سالک مبتدی ایجاد کرده، او را در مراحل نخست سلوک متوقف سازند؛ از این رو، عارفان بسیاری به این مهم نظر داشته‌اند. به طور مثال، ابو عبدالله نفری بر آن است: «مرا فرمود: هان که عبادت، حجابی بود که من به وصف عزّه که وحدانیت بود در فرای آن محتجم و تعظیم حجابی بود که من به وصف غنی از تعظیم در ورای آن محتجم.» (نفری، ۱۳۹۰: ۷۶)

رازی نیز چون دیگر عارفان همسوی خویش بر آن است که عبادات ظاهری منبع انواری هستند که اغلب بی‌خبران و مبتدیان به غلط آن انوار را دستاویز و هدف غایی می‌شمارند:

«بدانکه هر چه در صورت بروق و لوامع آید بیشتر از منشأ ذکر و وضو نماز خیزد و گاه بود که از غلبات انوار روح حُجب صفات بشری منخرق شود؛ بر مثال ابر و پرتوی از روحانیت در صورت برق مشاهده افتد وقتی مریدی از آن شیخ ابوسعید رحمه الله علیه وضو ساخته بود در خلوتخانه رفت نعره‌ای بزد و بیرون دوید گفت خدای را بدیدم. شیخ احوال دانست فرمود: ای کار نادیده آن نور وضوی تو بود تو از کجا هنوز و آن حضرت از کجا؟»
(رازی، ۱۳۸۳: ۳۰۱)

۳-۲-۱-۱-۲. حجاب جمال و جلال

همانگونه که می‌دانیم، عارفان عالم را ظهوری از اسماء و صفات حق و وجه او دانسته‌اند. ذات الهی مقتضی صفات مختلفی است که می‌توان آن‌ها را به دو گروه صفات جمالی و جلالی تقسیم کرد. صفات جمالی، به صفاتی تعلق دارند که نشان‌دهنده رضا و لطف خداوند نسبت به بنده هستند و صفات جلالی، صفاتی را دربر می‌گیرد که با قهر و خوف بر بنده همراه است. هر جمالی متضمن جلال است و برعکس؛ به دیگر سخن این دو صفت الهی دو روی یک سکه و مکمل یکدیگرند؛ چنانکه گفته‌اند: «هر جلالی را جمالی است چون در جلال و نعوت آن باشد معنیش احتجاب و عزت است و لازمه آن علو و قهر است از حضرت الهیت و خضوع و هیبت از جانب ما. چون در جمال و نعوت آن بود، معنیش دنو و شعور است و لازمه آن لطف و رحمت است از حضرت الهیت و انس از جانب ما» (انصاری، ۱۳۶۱: ۹۹).

در نگاه رازی، اگرچه صفات جمال و جلال هر یک جلوه‌ای از نور خداوند است، اما گرفتار آمدن و متوقف شدن در این صفات حجاب آفرین خواهد بود:

«در تجلی صفات جمال گاه ستر بود و گاه تجلی زیرا که مقام تلوین است. اما اینجا که تجلی صفات جلال است مقام تمکین است دورنگی برخاسته اگرچه سخت نادره باشد.»

(رازی، ۱۳۸۳: ۳۲۴)

۲-۱-۲-۳. حجاب‌های ظلمانی

هر چیزی که توجه به آن، انسان را از خدای متعال بازدارد، حجاب ظلمانی است. تقیّدات از حجاب‌های ظلمانی به شمار می‌آیند. حجاب‌های ظلمانی از جنس وابستگی‌های قلبی به دنیاست و هرچقدر میزان این وابستگی بیشتر باشد، حجاب‌ها بیشتر و پررنگ‌تر خواهد شد. منشأ این حجاب‌ها همانطور که پیش‌تر گفته شد، ناشی از کشش نفس اماره است.

۱-۲-۱-۲-۳. بشریت و صفات آن

از اساسی‌ترین حُجَبی که منجر به فراق و جدایی میان بنده و معبود می‌شود، حجاب بشریت است. خور و خواب، شهوت، حسد، غفلت، انانیت، نسیان و ... مقتضی صفات بشریت بوده که هر یک به تنهایی حجابی عظیم ایجاد می‌کند و انسان را از ذوق شهود جمال بی‌نصیب می‌کند. از این میان نجم‌الدین رازی چند حجاب را ظلمت زاتر و از امهات حُجَب می‌داند:

۱-۱-۲-۱-۲-۳. حجاب قالب

قالب ظلمانی و بُعد جسمانی انسان نخستین حجاب اوست. در نگاه نجم‌الدین بُعد حیوانی وجود آدمی حجاب زاست و هر نفس و دمی که از انسان صادر می‌شود، جمله موجب حجاب او شده و بر ظلمتش می‌افزاید (رازی، ۱۳۸۳: ۱۰۲). وی همچنین می‌افزاید:

«روح انسانی به واسطه تعلق قالب مطلقاً به آفت خسران گرفتار است الا آن کسانی که به واسطه ایمان و عمل صالح روح را از این آفات و حُجَب صفات قالبی خلاص داده‌اند تا به مقرّ اصلی آمدند.»

(همان، ۱۰۴)

۲-۱-۲-۱-۲-۳. حجاب شهوت

شهوت، تمایل شدید نفس به لذات است که در حد تعادل امری طبیعی، ستوده و ضروری برای بقاء نسل شمرده می‌شود، اما اگر مفرط باشد، عظیم‌ترین سد و مانع سلوک است که سالک باید با مجاهدات و ریاضات بسیار با آن مقابله کند (ر. ک: گوهرین، ۱۳۸۰، جلد

۷: ۴۹). به دیگر سخن، شهوت بارزترین صفت حیوانی است که از قالب انسان نشأت گرفته و مانع رسیدن او به حقایق می‌شود.

نجم‌الدین رازی بر آن است که آنچه آدم را از ذوق معامله با حق باز داشت، مشغول شدن او به جمال ظاهری حوا و به تبع آن گرفتار شدن در بند شهوت بوده است؛ از این رو، شهوت را عامل تعلق گرفتن روح به صفات انسانی و نفس دانسته و معتقد است به واسطه شهوت روح از عالم شهادت بیرون آمده است (رازی، ۱۳۸۳: ۲۱۵).

«... آدم چندانکه ذوق آن معامله باز یافت، صفت شهوت غالب شد که کامل‌ترین صفتی است حیوانی و بزرگترین حجاب از آن خیزد... و به مقدار آنکه از لذات و شهوات حیوانی نفس آدمی ذوق می‌یابد و با آن انس می‌گیرد، بدان مقدار انس حق از دل او کم می‌شود.»

(همان، ۹۲)

۳-۲-۱-۲-۱-۳. حجاب نسیان

از منظر نجم‌الدین رازی در میان حجاب‌هایی که از قالب و صفات بشری خاسته، ستر نسیان چنان ظلمتی به بار می‌آورد که می‌تواند انسان را از اعلا علین به پایین‌ترین مرتبه؛ یعنی اسفل السافلین بکشاند. حجاب غفلت می‌تواند انسان را به جایگاهی برساند که در زمرة «أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ» قرار گیرد (همان: ۳۱). وی بر آن است که سایر حُجَبی که برای روندگان طریقت به وجود می‌آید، نتیجه نسیان بوده، سبب بیماری دل می‌شود (همان: ۲۶۷).

غفلت در اصطلاح، ناآگاهی دل از درك حقایق است و اصل غفلت، حرمان عبد از ذکر خدا و پیروی او از هوايچ نفس است (ر.ک: سجادی، ۱۳۷۰: ۶۰۷).

روح مینوی انسان در راه عبور از عوالم مختلف پیوسته به این می‌اندیشد که از کجا آمده است و به کجا خواهد رفت، اما آنگاه که با غبار تعلقات خو بگیرد از یاد حق می‌کاهد و از عنایت حق بی نصیب می‌شود:

«و چندانکه روح بر عالم ملک و ملکوت گذر می کرد تا به قالب پیوست
هر چیز که مطالعه می کرد از آن ذکری با وی می ماند و بدان مقدار از ذکر
حق باز می ماند تا آنکه که جمعی را چندان حُجب از ذکر اشیا مختلف پدید
آمد که بکلی حق را فراموش کردند حق تعالی از یاد عنایت ایشان را هم
فراموش کرد که «نسوا الله فَنسِيَهُمْ»»

(همان: ۲۶۸)

لازم به ذکر است در نگاه رازی، نسیان درجاتی دارد. وی درجه‌ای از نسیان را برای
تعلق گرفتن روح علوی در جسم خاکی لازم و ناگزیر می‌داند. از منظر نجم‌الدین، حق
تعالی گاه در هنگام تعلق روح به قالب، برخی بندگان را از نسیان محفوظ می‌دارد تا ایشان
را از بدایت فطرتشان نشانی باشد و حجیت بر ایشان تمام شود (همان).
در نظرگاه رازی، راه رهایی از ستر نسیان قدم نهادن در میدان سلوک است که این امر
جز با عنصر ذوق میسر نخواهد بود (همان: ۳۱).

۳-۲-۱-۲-۳. حجاب تقلید

یکی از اساسی‌ترین حجاب‌های ظلمانی، تقلید و ترسم است که مانع دستیابی عارف به
حقایق و کنه مفاهیم عرفانی و دینی می‌شود. این مهم که از آثار بحران تعریف در جامعه
شمرده می‌شود به معنای پابندی به صورت و ظاهر بدون ملاحظه معناست؛ از این رو،
خداوند متعال در برخی آیات قرآن، این حجاب را بزرگ‌ترین مانع برای پذیرش سخنان
پیامبران می‌داند.^۱

حجاب تقلید، مثابه‌های مختلفی دارد که از آن می‌توان به تقلید کورکورانه از مذهب
آباء و اجداد اشاره کرد؛ چنانکه خداوند در سوره مائده می‌فرماید: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا

۱. سوره شعراء، آیه ۱۳۶-۱۳۷

إِلَى مَا أُنْزِلَ اللَّهُ وَإِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ^۱.

نجم‌الدین رازی به این بُعد از حجاب تقلید نظر داشته، چنین ایمانی را بی اعتبار و تهی از نور می‌داند:

«ایمان جهودان و ترسایان نه از نتیجه نظر عقل و نور تصدیق دل است بل که از مادر و پدر به تقلید یافته‌اند بی برهان و خواجه خبر داد که «کل مولود یولد علی الفطره فابواه یهودانه و ینصرانه و یمجسانه» و دین که [از مادر و پدر] به تقلید گیرند بی نور ایمان و نظر عقل [آن را اعتباری نباشد] کفر بود.» (رازی، ۱۳۸۳: ۱۴۱)

۳-۲-۱-۲-۳. حجاب عبارت

حجاب حروف یا عبارت از جمله حجاب‌هایی است که کمتر مورد توجه عارفان قرار گرفته است. ابو عبدالله نغری و پل نويا درباره حجاب حروف در قرن سوم اشاره‌هایی دارند. نويا تصریح می‌کند که مسئله حروف در قرن سوم دامنه وسیعی یافته بود و مخلوق نبودن قرآن مطرح می‌شد. وی معتقد است که در آن بازه زمانی نوعی پرستش حروف قرآن رواج یافته بود و سخن ابن حنبل را نقل می‌کند که می‌گفت: «لفظی بالقرآن غیر مخلوق». زبان عربی جزء جدایی‌ناپذیر وحی بود و این مسئله به آن تقدس الهی می‌داد و دین را به پرستش کلمات و حروف و ظاهر قرآن تبدیل می‌کرد. برخی صوفیان چنین مذهبی را بت پرستی می‌دانستند و با حرف پرستی آن مخالفت می‌کردند (ر. ک: نويا، ۱۳۷۳: ۳۰۸-۳۰۷).

این نوع نگاه به آیات قرآنی باعث ظاهربینی و ظاهرپرستی می‌شد و سالکان و عارفان مبتدی را از درک و معرفت به باطن قرآن باز می‌داشت. رازی پیوسته یادآور می‌شود که قرآن را ظاهری است و باطنی (ر. ک: رازی، ۱۳۸۳: ۴۸). وی همواره در هراس است که

۱. سورة مائده، آیه ۱۰۴

از مسلمانی چیزی جز اسم و رسم آن باقی نماند. از این رو بر آن است که فتنه و آشوبی که در جهان ایجاد گشته از توسل «مدعیان بی‌معنی» در ظاهر و عبارت قرآن است (همان، ۱۸). همچنین از اوست:

«فتنه و فساد آن ملاعین بر جملگی اسلام و اسلامیان از آن زیادت است که در حیز عبارت گنجد و این واقعه از آن شایع‌تر است در جهان که به شرح حاجت افتد.»

(همان: ۱۷)

۳-۲-۱-۲-۴. حجاب انانیت

حجاب‌های درونی و نفسانی از اصلی‌ترین و تاریک‌ترین حجاب‌هایی هستند که انسان را از عروج به قرب الهی و کمال باز می‌دارند. اهمیت این حجاب به قدری برجسته است که شاعران و عارفان انانیت را به عنوان مهم‌ترین حجاب و حتی تنها حجاب میان بنده و حق بر می‌شمارند و مخاطب را از آن برحذر می‌دارند. چنانکه از ابوسعید نقل شده: «حجاب در میان بنده و خدا، زمین و آسمان نیست، عرش و کرسی نیست، پنداشت و منی تو حجاب است. چون از میان برگیری به خدای رسی.» (محمد بن منور، ۱۳۸۱: ۲۸۷). رازی در این باره می‌سراید:

با خود منشین که همنشین رهزن توست وز خویش برر که آفت تو تن توست
گفتی که ز من بدو مسافت چند است؟ ای دوست ز تو بدو مسافت من توست
(رازی، ۱۳۸۳: ۳۴)

۳-۲-۱-۲-۵. حجاب نفس

نفس یکی از کلیدواژگان مهم در عرفان و تصوف به شمار می‌رود. این واژه در لغت به معنای ذات، اساس و حقیقت هر چیز است، اما در اصطلاح معنای ژرف‌تری داشته چنانکه سید شریف الدین جرجانی می‌نویسد، مقصود از نفس «جوهر بخاری لطیف که حامل قوه حیات و حس و حرکت ارادی است» (جرجانی، بی‌تا: ۱۰۷).

نفس در اصطلاح تصوف دو نوع تعبیر دارد؛ نخست بُعد ایجابی آن که ذره‌ای از نور الهی است که در وجود انسان به ودیعه نهاده شده است و دوم، بُعد سلبی آنکه به معنای جمیع قوای شیطانی و اخلاق مذمومه است و درست برخلاف بعد سلبی عمل می‌کند. در تأیید این سخن، قشیری در رساله قشیریه نفس را برخلاف روح - که محل اخلاق حمیده است - لطیفه‌ای در قالب آدمی نامیده‌اند که محل اخلاق ناپسند و مذموم است (ر. ک: قشیری، ۱۳۹۶: ۱۴۷).

نجم‌الدین رازی تمام انسان‌ها را فارغ از هر مقام و مرتبه‌ای که دارند به نحوی در خطر حجاب نفس می‌داند و تصریح می‌کند این درد حجاب، در دل همه انبیا و اولیا و مؤمنان رسیدنی است و هیچ یک از ایشان به کلی از حجاب نفس خلاص نیافته‌اند. چون حجاب غالب شود آنگاه است که فرد از وجود خود در ننگ می‌شود چرا که به وصال که آن را غایتی نیست دست نخواهد یافت (ر. ک: رازی، ۱۳۸۳: ۱۳۶).

اما آنچه سبب تمایز انبیاء و اولیاء با دیگر مردمان می‌شود، آن است که ایشان نفس خویش را با گذر از جاده شریعت، طریقت و حقیقت، به تدریج و تدرّج به مرتبه آینگی می‌رسانند (همان: ۳). آینگی با خلع و لبس همراه می‌شود. آینه وقتی دیگر نما می‌شود که از وجود خود خالی و فانی شود. بنابراین لازمه متجلی خداوند شدن و آینگی، «نیست» شدن از خود است (ر. ک: کاکایی، ۱۳۸۵: ۴۷۳).

در نگاه رازی، هر انسان پادشاه وجود خویش است و تا زمانی که این پادشاه حق پادشاهی خاص‌الخاص را که متعلق به ذات و نفس خویش است، ادا نکند، نمی‌تواند حق دیگر مردم و پادشاهی عام را به جای آورد. آنچه در این مهم مد نظر است، معانده نفس و مراقبت از دل در حواس ظاهر و باطن است. اگر بنده از عداوت نفس و ایجاد حجاب آن غافل شود، تمامی صفات ذمیمه که زاده حجاب نفس است، در وجود می‌آیند:

«اما حالت اول که پادشاه را با نفس خویش است: عدل به حاصل کردن توحید است نفس خویش را و احسان از عهده فرایض بیرون آمدن است و ایفاء ذی‌القربی رعایت حقوق جوارح و اعضاست و معانده نفس و مراقبت دل و حفظ حواس ظاهر و حواس باطن. تا هر یک را بدانچ مأمورست

استعمال فرماید و از آنچه نهی است ممنوع دارد؛ که فحشا و منکر و بغی افعال و اقوال و احوال ناپسند و ناشایست و نابایست است که از آن ظلمت و حجاب و بعد خیزد و صفات ذمیمه تولد کند چون دروغ و غیبت و بهتان و دشنام و زنا و فسق و فجور و ظلم و مانند این.»

(همان: ۴۳۳)

۳-۲-۱-۲-۶. حجاب تلوین

تلوین در اصطلاح تغییرات و دگرگونی‌هایی است که در احوال سالکان رخ می‌دهد و این تغییرات سالکان مبتدی را گرفتار می‌کند؛ چرا که ایشان هنوز به کمال نرسیده، نیازمند ارشاد پیران هستند (گوهرین، ۱۳۸۰: ۱۹۷). سهروردی در عوارف المعارف در باب تلوین می‌گوید:

«تلوین از آن ارباب قلوب است چه آنها حجاب قلوب‌اند و قلوب گرفتار صفات‌اند و صفات متعدد الجهات‌اند؛ پس ارباب قلوب را به تعدد صفات، تلوین بسیار حاصل شود... اما ارتقاع تلوین بسته به عدم تغییر است در ذات؛ همینکه ذات سالک از حلول حوادث و تغییرات نجات یافت، به قرب گراید و تلوین از او برخیزد.»

(سهروردی، ۱۳۸۲: ۲۲۹)

نجم‌الدین رازی حجاب تلوین را ناشی از صفات بشری دانسته، می‌گوید:

«و چون انوار به کل از حُجب بیرون آید خیال را در آن تصرفی نماند الوان برخیزد و در بیرنگی و بی‌صورتی و بی‌محلی و بی‌شکلی و بی‌هیئتی و بی‌کیفیتی مشاهده افتد و نور مطلق آن است که ازین همه پاک و منزّه باشد و هر شکل و لون که خیال ادراک کند جمله از آرایش حُجب صفات بشری است چون با روحانیت صرف افتد این صفات هیچ نماند و تالُلوی بی‌رنگ و شکل پدید آید.»

(رازی، ۱۳۸۳: ۳۰۰)

در نظرگاه رازی، حجاب تلوین نه تنها در تغییر صفات که در تغییر دریافت و شهود حق نمایان می‌شود. از منظر وی، میزان دریافت و شهود هر کس از خداوند ارتباط مستقیمی با ظرفیت وجودی او دارد و هرگاه که سالک در یکی از منازل که باید برای دریافت حق طی کند، متوقف شود به حجاب تلوین گرفتار می‌آید. نجم‌الدین رازی این حجاب را با روایت داستان حصرت ابراهیم (ع) به تصویر می‌کشد؛ چنانکه آینه وجود ایشان به تناسب صفایی که می‌یافت در هر مرتبه حق را به شکلی در می‌یافت؛ گاه در صورت کوبی، گاه در صورت قمر و گاه خورشید؛ تا آنگاه که از پس حجاب تلوین و تمکین گذر کند و حق را چنانکه هست دریابد که این مهم با ذوق میسر خواهد شد (همان: ۳۰۳).

۳-۲-۱-۲-۷. حجاب عقل

عارفان، عالمان و فیلسوفان هر یک دیدگاه متفاوتی به عقل داشته از آن با عناوین مختلفی یاد می‌کنند. عقل در اصطلاح عام نیرویی است که به واسطه آن می‌توان میان خوب و بد تمیز قائل شد. آنچه در این بحث اهمیت دارد، دیدگاه عارفان و به خصوص نجم‌الدین رازی در باب عقل است.

آراء عارفان به ظاهر نشان از آن دارد که عقل را در ولایت ایشان کار و باری نیست؛ لکن بیشتر عارفان صاحب اثر خود از برترین چهره‌های علمی بوده‌اند و سال‌های حیات خود را با نور علم برافروختند. ایشان عقل را بی‌ارزش نمی‌دانند، بلکه آن را شناسایی و به نقد کشیده‌اند (ر. ک: نیری، ۱۳۹۵: ۱۰۳).

نجم‌الدین رازی از جمله عارفانی است که به غلط عقل ستیز شناخته شده است؛ حال آنکه وی عقل را مذمت نمی‌کند بلکه آن را در کنار سر و روح و خفی به عنوان یکی از مُدرکات پنجگانه باطنی معرفی می‌کند (ر. ک: رازی، ۱۳۸۳: ۳۱۱). آنچه در این میان اهمیت دارد، آن است که هر یک از مدرکات باطنی حجاب‌هایی نیز دارند چنانکه حجاب نفس، شهوت، حجاب قلب، توجه به غیر حق و حجاب عقل، توقف او از معانی معقوله است پس «هر که را وقوف با معانی معقوله باشد، از کمال عقل دور باشد؛ چه کمال عقل آن است که دیده در ذات و صفات خدا دارد؛ نه آنکه چون فلاسفه مطلع معانی معقوله باشد.» (گوهرین، ۱۳۸۰، ج ۴: ۱۶۴)

در نظر گاه نجم‌الدین رازی، عقل به تنهایی یارای رسیدن به معرفت و ادراک حقایق ازلی را ندارد. در نگاه وی عقل برای دریافت انوار ملکوتی و منابع فیض روحانی دارای مراتب و حد و حدود است. پس اگر سالک در مسیر رسیدن به حقیقت و کمال در هر یک از این مراتب عقل متوقف شود، عقل و کشف نظری به جای دست گیری از وی، او را در حجاب گرفتار می‌کند.

«پس چون سالک ... روی به اعلیٰ علیین شریعت آورد و به قدم صدق جاده طریقت بر قانون مجاهده و ریاضت در پناه بردقه متابعت سپردن گیرد از هر حجاب که گذر کند از آن هفتاد هزار حجاب او را دیده‌ای مناسب آن مقام گشاده شود و احوال آن مقام منظور نظر او گردد. اول دیده عقل او گشاده گردد و به قدر رفع حجاب و صفای عقل معانی معقول روی نمودن گیرد و با سرار معقولات مکاشف می‌شود و این را کشف نظری گویند بر این اعتمادی زیادت نباشد تا آنچ در نظر آمد در قدم نیاید اعتماد را نشاید.» (رازی، ۱۳۸۳: ۳۱۲)

به اعتقاد رازی، توسل به ریسمان پوسیده عقل ناقص می‌تواند انسان را در حجابی به تیرگی کفر بیندازد:

«... حواس پنجگانه باطنی هر یک در ندرکات دیگر تصرف نتوانند کرد چون عقل در مرئیات دل و دل در معقولات؛ پس طایفه ای که در معقولات به نظر عقل جولان کردند و از مرئیات دل و دیگر مراتب خبر نداشتند و به حقیقت خود دل نداشتند، خواستند تا عقل را با عقل در عالم دل و سر و روح و خفی جولان فرمایند لاجرم عقل در عقیده فلسفه و زندقه انداخت.» (همان: ۱۱۷)

۴. چرایی حجاب

عارفان در پاسخ به علل وجود حُجب، نظریه‌های متفاوتی را مطرح ساخته‌اند که برخی از این علل متوجه انسان و ذات او است و برخی نظریه‌ها به لازمه و جوب این حجاب‌ها از جانب حق تعالی اشاره دارد. حجاب‌هایی که برخاسته از ذات انسان است شامل نسیان و غفلت، غیبت از حق، اشتغال به ماسوی الله و... می‌شود. این دسته از حُجب با توجه و معرفت سالک قابل زدودن خواهند بود و عارف می‌تواند پس از گذراندن مراتبی، از حجاب به کشف برسد.

از منظر نجم‌الدین، حجاب‌ها در حکم بند گرانی بر روح‌اند که سبب قرار گرفتن روح در قالب نفس می‌شوند. در حقیقت، اگر سنگینی زنجیر حجاب بر پای روح نباشد، روح بی‌درنگ به مأمن اصلی خود پر خواهد کشید:

«بدانک خداوند تعالی چون طلسم عالم ملک و ملکوت بر یکدیگر بست
بواسطه ازدواج روح و قالب انسان این طلسم را چنان محکم نهاد و بندها
سخت کرد از هر نوع که هیچ آدمی و ملک به تصرف نظر خویش هر چند
بکوشد آن را باز نتواند گشود. زیرا که هفتاد هزار بند حُجب نورانی و
ظلمانی بسته است و اگر باز شایستی گشود روح هرگز در زندان سرای «الدنیا
سجن المومن» قرار نگرفتی هیچ پادشاه که کسی را به زندان فرستد در زندان
چنان نبندد که زندانی باز تواند کرد.»

(رازی، ۱۳۸۳: ۱۲۶)

۵. کشف حجاب‌های نورانی و ظلمانی و تأثیرات آن

همانگونه که حجاب‌ها و انواع آن مدنظر عارفان بوده، راه‌های رفع حجاب و تأثیراتی که در مسیر سالک ایجاد می‌کند نیز هیچ‌گاه از نظر ایشان دور نمانده است. کشف در لغت به معنای برداشتن حجاب است و در اصطلاح به معنای آگاهی و اطلاع به آنچه ورای معنای غیبیه و انوار حقیقیه است. کشف زمانی روی می‌دهد که خداوند قلب را روشن کند و بنده را قادر به دیدن جهان غیب سازد (ر. ک: محقق، ۱۳۹۲: ۱۰۹).

رازی با تمسک به آیه «فَكشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ»^۱ کشف حجاب را بیرون آمدن چیزی بر وجهی می‌داند که صاحب کشف، آن چیز را طوری ادراک کند که پیش از آن چنین ادراک نکرده باشد (ر. ک: رازی، ۱۳۸۳: ۳۱۰).

یکی از مهم‌ترین پیامدهای کشف حجاب در عرفان رازی، رسیدن به مقام شهود است و این امر جز با صفای دل میسر و محقق نمی‌شود. لازم به ذکر است که برای رسیدن به چنین مقامی، سالک باید از وجود موهوم خود فانی و به وجود حق باقی شود:

«وگاه بود که صفای دل بکمال رسد و حُجُب شفاف شود و ارائت «سنریهم آیاتنا فی الافاق و فی انفسهم» پدید آید. اگر در خود نگرد همه حق بیند و اگر در موجودات نگرد، در هرچ نگرد در آن حق را بیند. چنانکه آن بزرگ گفت «ما نظرت فی شیء الا و رأیت الله فیه» و چون حُجُب برخیزد به کلی و مقام شهود بی‌واسطه میسر شود گوید «ما نظرت فی شیء الا و رأیت الله قبله» و اگر در بحر بی‌پایان شهود مستغرق شود و وجود مشاهده‌ی متلاشی گردد وجود شاهد ماند و بس.»

(همان: ۳۰۵)

چنانکه بر می‌آید، گویی در نظرگاه رازی کشف حجاب مقدمه دست یافتن به وحدت شهود است چراکه در نظریه وحدت شهود، بی‌شک عارف کثرت و تعدد و اختلاف انواع و اصناف را می‌بیند و می‌داند، اما به قدری غرق در تماشای خداست که تمام عالم را حق می‌بیند و بر آن است که خداوند در تمام مخلوقات تجلی یافته است. در این مقام، سالک در سیر و سلوک خویش به مرحله‌ای می‌رسد که از انانیت خود و جمیع خواهش‌های نفسانی تهی می‌شود و در نتیجه به نوعی هشیاری دست می‌یابد که در آن خود را با حق یگانه می‌بیند و محب و محبوب و شاهد و مشهود یکی می‌شوند. رازی نیز بر این نکته تأکید کرده، می‌گوید:

۱. سورة ق، آیه ۲۲

«و چون نور حق بی حُجب روحی و دلی در شهود آید بی‌رنگی و بی‌کیفیتی و بی‌حدی و بی‌مثلی و بی‌ضدی آشکارا کند و تمکین و تمکن از لوازم او شود. اینجا نه طلوع ماند نه غروب نه یمین ماند نه یسار نه فوق نه تحت نه مکان نه زمان نه قرب نه بعد نه شب نه روز. «لیس عندالله صباح و لامساء» اینجا نه عرش است نه فرش نه دنیا نه آخرت.»

(همان)

یکی از راه‌های کشف حجاب و رؤیت پروردگار، توجه و یاد خداست که باعث محبت میان بنده و خدا و رفع حجاب می‌شود. یاد حق آن غفلتی که به واسطهٔ ماسوی الله در دل ایجاد شده، از بین می‌برد و دل بنده را به انوار حق روشن می‌گرداند تا جایی که خداوند خود با زبان بنده اش ذکر خویش می‌گوید. از منظر نجم‌الدین رازی نیز ذکر که با جان و قلب صورت پذیرد، می‌تواند حُجب را محو گردانده، سالک را تا جایی برساند که هیچ اندیشه‌ای جز حق در او نماند:

«پس به نور ذکر و نفی خاطر دل از تشویش نفس و شیطان خلاص یابد به احوال خویش پردازد ذوق ذکر باز یابد و ذکر از زبان بستاند و دل به ذکر مشغول شود. خاصیت ذکر هر کدورت و حجاب که از تصرف شیطان و نفس بدل رسیده بود و در دل متمکن گشته از دل محو کردن گیرد. چون آن کدورت و حجاب کم شود نور ذکر بر جوهر دل تابد در دل و جل و خوف پدید آید «انما المومنون الذین اذا ذکر الله و جلت قلوبهم» و بعد از آن چون دل از ذکر شرب یافت قساوت از او بر خیزد و لین و رقت در او پدید آید «ثم تلین جلودهم و قلوبهم الی ذکر الله» آنجا هیچ اندیشه‌ای غیر حق نماند و همه سوخته شود و نور ذکر و جوهر کلمه قایم مقام جمله نقوش ثابت گردد.»

(رازی، ۱۳۸۳: ۲۰۴)

عارف پس از زدودن حُجَب، به وحدت شهود دست یافته و در نهایت به قرب نوافل و قرب فرایض یا مقام قاب قوسین دست می‌یابد. این مقام که از آن با عنوان مرتبه «جمع الجمع» یاد می‌کنند و آیه «إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ»^۱ اشارت به این مرتبه است. صاحبان این مرتبه به هر دو مقام قرب نوافل و قرب فرایض دست یافته‌اند. پس از این مرتبه، مقام «أو أدنى» یا مقام «احدیت جمع» قرار می‌گیرد که به حضرت رسول (ص) اختصاص دارد و بالاترین مرتبه قرب است (ر. ک: جامی، ۱۳۸۳: ۴۷-۴۶).

بنا بر آنچه گفته شد، می‌توان گفت در نگاه نجم‌الدین رهایی از حُجَب می‌تواند انسان را به رفیع‌ترین مرتبه‌ای برساند که بی واسطه در گفت و شنود و شهود حق قرار گیرد. چنانکه می‌گوید:

«و چون حُجَب برخیزد بی‌واسطه شنود که «و کلم‌الله موسی تکلیما» و اگر معرف از در نظر درآید و حُجَب باقی بود بواسطه آید چنانک خلیل را علیه‌السلام بود «فلما رای الشمس بازغه قال هذا ربی» تا به حقیقت ذوقی در جان پدید نیاید از تعریف (انا ربک) ترجمان زبان نگوید (هذا ربی). و چون حُجَب بکلی برخیزد بی‌واسطه آید چنانک خواجه را علیه‌السلام بود «مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى أَفَتُمَارُونَهُ عَلَى مَا يَرَى».

(رازی، ۱۳۸۳: ۳۰۴)

کشف حجب نورانی و ظلمانی

وحدت شهود

قرب نوافل

۱. سورة فتح، آیه ۱۰

۶. بحث و نتیجه‌گیری

نجم‌الدین رازی در کتاب ارزشمند *مرصادالعباد* در پی آن است که راهی را به سالکان بنمایاند تا به واسطه طریقت و شریعت، تخم روح را پرورند و آن را به ثمرت برسانند. ثمره مدنظر رازی آن است که بنده خداوند را با تمامی صفات و ذات بشناسند و به معرفت دست یابند؛ لکن در این میان حق و دیعت‌هایی در نهاد آدمی گذارده که ستر سازند و راه به کمال رسیدن بنده را پریچ و خم می‌کنند. از منظر رازی، فلسفه وجودی در حجاب‌ها قرار و تعلق گرفتن روح در جسم است. به دیگر سخن، تمام حجاب‌ها از زمانی بر انسان سیطره یافت که روح او از منشأ و آبشخور خود، خداوند، جدا و در جسم قرار گرفت؛ چرا که روح اگر اسیر بند حجاب نبود و به وضوح حقیقت پشت حُجب را در می‌یافت بی‌محایا به مبدأ و منشأ نخست خود باز می‌گشت.

رازی با تکیه بر حدیث نبوی به حُجب اعم از نورانی و ظلمانی نظر دارد، اما بیشترین چیزی که توجه وی را به خود جلب کرده، حجاب‌های ظلمانی است. در نگاه رازی حجاب‌هایی که نشأت گرفته از قالب جسمانی انسان و بُعد مُلکی اوست تعدد و بسامد بیشتری دارند. در این میان، طیف سپیدی تا سیاهی حُجب نیز متفاوت است. گاه ابر تاریک حجاب‌ها بر آفتاب روحانیت وجود انسان چیره گشته، او را از انعام نیز ذلیل‌تر می‌سازد. حجاب‌هایی چون حجاب بشریت، شهوت، نسیان، انانیت و نفس. این دسته از حُجب باطنی‌تر از سایر حُجب ظلمانی هستند و کشف آن‌ها دشوارتر است. رازی همچنین از برخی حُجب دیگر یاد می‌کند که به واسطه ظاهرپرستی و عدم دریافت باطنی حقیقت حاصل می‌شود که از آن جمله می‌توان به حجاب عبارت، تقلید، تلوین و عقل اشاره کرد. حجاب تلوین در نگاه رازی با دیگر عارفان متفاوت است. وی حجاب تلوین را نه تنها در ملون شدن عارف به صفت‌های مختلف می‌داند، بلکه در معنایی بر آن است که عارفان بر اساس ظرفیت وجودی خویش هر لحظه دریافت و شهودی متفاوت از حق خواهند داشت و توقف در هر یک از این مراتب به معنای گرفتار آمدن در حجاب تلوین است.

در میان عارفان، برخی چون شیخ اکبر برآنند که اصل در فلسفه وجودی حجاب‌ها در کشف ناشدگی آنهاست؛ زیرا وجود محقر انسان توان دریافت حقیقت پشت پرده را که ذات و صفات الهی است، ندارد، اما رازی همانگونه که نقشه راه پر مصائب سالک را با تمام فراز و نشیب‌ها ترسیم می‌کند، کلید گشایش سترها را نیز به سالک می‌نماید و آن چیزی جز ذکر حقیقی نیست. از منظر او، عارف پس از کشف حجب می‌تواند به شهود باطنی برسد و پس از آن به مقام قرب نوافل دست یابد و بی‌واسطه در گفت و شنود و شهود حق قرار گیرد که این مقام والاترین جایگاهی است که می‌تواند به انسان داده شود.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد

ORCID

Parnian Mohamadian

<https://orcid.org/0000-0001-6511-2095>

منابع

قرآن کریم.

ابن عربی، محیی الدین. (۱۳۷۵). *رسائل ابن عربی* (تصحیح نجیب مایل هروی). تهران: انتشارات مولی.

_____. (۱۳۸۸). *فتوحات مکیه* (ترجمه و مقدمه محمد خواجه‌ای). تهران: انتشارات مولی.

انصاری، عبدالله. (۱۳۶۱). *منازل السائرین*. تهران: انتشارات مولی.

پاسبان، آذر. (۱۳۹۶). *بررسی تأملات صوفیان درباره حجاب‌های سیر و سلوک عرفانی با تأکید بر متون فارسی تا قرن هشتم*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه سمنان.

جامی، عبدالرحمن. (۱۳۸۳). *أشعه اللمعات*. قم: انتشارات بوستان کتاب.

چیتیک، ویلیام. (۱۳۸۸). *درآمدی بر تصوف*. ترجمه محمدرضا رجبی. قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.

- حجازی، لیلا سادات. (۱۳۸۷). *حجاب‌های نورانی و ظلمانی از دیدگاه امام خمینی و ابن عربی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه باقرالعلوم.
- حمزئیان، عظیم. خیاطیان، قدرت اله و خادمی، سمیه. (۱۳۹۶). تحلیل حجاب عرفانی از دیدگاه ابن عربی. *فصلنامه پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهرگویا)*. ۳۰۱۱، ۴۴-۱۹.
- رازی، نجم‌الدین. (۱۳۸۳). *مرصادالعباد*. به اهتمام محمد امین ریاحی. چاپ دهم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- سجادی، جعفری. (۱۳۷۰). *فرهنگ اصطلاحات عرفانی*. تهران: انتشارات طهوری.
- سهروردی، شیخ شهاب‌الدین. (۱۳۹۲). عوارف المعارف. ترجمه ابو منصور بن عبدالمؤمن اصفهانی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- عابدی، احمد. (۱۳۹۶). *حجاب‌های ظلمانی و نورانی از دیدگاه امام خمینی*. بی‌جا: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.
- عراقی، فخرالدین. (۱۳۶۳). *کلیات عراقی (تصحیح سعید نفیسی)*. تهران: انتشارات سنایی.
- غزالی، ابوحامد محمد. (۱۳۸۶). *ترجمه احیاء علوم‌الدین*. تصحیح حسن خدیو جم. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- فرجام، فروغ. (۱۳۷۸). *حجاب‌های ظلمانی و نورانی سلوک در مثنوی معنوی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد اسلامی فسا.
- قشیری، ابوالقاسم. (۱۳۷۹). *رسالة قشیریه*. چاپ ششم. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- کاشانی، عزالدین محمود. (۱۳۸۹). *مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه*. به کوشش جلال‌الدین همایی. چاپ اول. تهران: انتشارات زوار.
- کاکایی، قاسم. (۱۳۸۱). *وحدت وجود به عبارت ابن عربی و مایستر اکهارت*. تهران: انتشارات هرمس.
- گوهرین، صادق. (۱۳۸۰). *شرح اصطلاحات تصوف*. تهران: انتشارات زوار.
- محقق، فاطمه. (۱۳۹۲). *بررسی مفهوم حجاب‌های نورانی و ظلمانی در عرفان اسلامی با تأکید بر مثنوی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه محقق اردبیلی.
- منور، محمد. (۱۳۸۱). *اسرار التوحید فی مقامات شیخ ابی سعید ابی‌الخیر*. تهران: انتشارات آگاه.

- موحد، علی و موحد، صمد. (۱۳۸۶). *فصوص الحکم*. تهران: انتشارات کارنامه.
- نویا، پل. (۱۳۷۳). *تفسیر قرآنی و زبان عرفانی*. ترجمه اسماعیل سعادت. تهران: انتشارات مرکز نشر دانشگاهی.
- نیری، محمد یوسف. (۱۳۹۵). *نرگس عاشقان*. شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.
- هجویری، علی بن عثمان. (۱۳۹۶). *کشف المحجوب*. تهران: انتشارات سروش.

References

The Holy Quran.

- Abedi, A. (1997). *Dark and light veils from the perspective of Imam Khomeini*. Out of Place: Islamic Sciences Computer Research Center Publications. [In Persian]
- Ansari, A. (1982). *Manazil al-sa'irin*. Tehran: Mawli Publications. [In Arabic]
- Chittick, W. (2009). *An introduction to Sufism* (Trans. M. R. Rajabi). Qom: University of Religions and Madhhabs Publications.
- Farjam, F. (2000). *Dark and light veils of conduct in the spiritual Mathnavi* (Master's thesis). Islamic Azad University, Fasa. [In Persian]
- Ghazali, A. H. M. (1987). *Ihya'a ulum al-din* (Trans. H. Khadiu Jam, Ed.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Arabic]
- Goharin, S. (2001). *Explanation of Sufi terms*. Tehran: Zavar Publications. [In Persian]
- Hajveiri, A. O. (2017). *Kashf al-mahjoob*. Tehran: Soroush Publications. [In Arabic]
- Hamzaian, A., Khayyatian, Q., & Khademi, S. (2017). Analysis of the mystical hijab from the perspective of Ibn Arabi. *Researches on Mystical Literature (Gohar Goya)*, 2017/11(3), 19–44. [In Persian]
- Hejazi, L. S. (2008). *Light and dark veils from the perspective of Imam Khomeini and Ibn Arabi* (Master's thesis). Baqir Al-Ulum University. [In Persian]
- Ibn Arabi, M. (1996). *Rasa'il Ibn Arabi* (Ed. N. M. Heravi). Tehran: Mawli Publications. [In Arabic]

- Ibn Arabi, M. (1999). *Fatuhāt Makkiyyah* (Trans. & Intro. M. Khawaji). Tehran: Mawli Publications. [In Arabic]
- Iraqi, F. D. (1983). *Iraqi generalities* (Ed. S. Nafisi). Tehran: Sana'i Publications. [In Persian]
- Jami, A. (2004). *Ash'e' al-lama'at*. Qom: Bostan Kitab Publications. [In Persian]
- Kaka'i, Q. (2002). *Unity of being in the words of Ibn Arabi and Meister Eckhart*. Tehran: Hermes Publications. [In Persian]
- Kashani, E. D. M. (1990). *Misbah al-hidayyah and miftah al-kifayyah* (Ed. J. Homa'i). Tehran: Zavar Publications. [In Persian]
- Mohaghegh, F. (2013). *A study of the concept of light and dark veils in Islamic mysticism with an emphasis on Mathnavi* (Master's thesis). Mohaghegh Ardabili University. [In Persian]
- Mowahed, A., & Mowahed, S. (2007). *Fusous al-hakam*. Tehran: Karnameh Publications. [In Persian]
- Munawar, M. (2002). *Secrets of monotheism in the positions of Sheikh Abu Sa'id Abu al-Khair*. Tehran: Agah Publications. [In Persian]
- Nayyari, M. Y. (2016). *Narges asheghan*. Shiraz: Shiraz University Publications. [In Persian]
- Noya, P. (2004). *Quranic interpretation and mystical language* (Trans. I. Sa'adat). Tehran: University Publishing Center Publications.
- Pasban, A. (2017). *A study of Sufi reflections on the veils of mystical conduct with an emphasis on Persian texts up to the eighth century* (Master's thesis). Semnan University. [In Persian]
- Qashiri, A. Q. (1999). *Risaleh al-qashiriya* (6th ed.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Arabic]
- Razi, N. D. (2004). *Mersad al-'ibad* (Ed. M. A. Riahi, 10th ed.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Sajjadi, J. (1991). *Dictionary of mystical terms*. Tehran: Tahori Publications. [In Persian]

Suhrawardi, S. S. D. (1993). *Awarif al-ma'arif* (Trans. A. M. A. Isfahani).
Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Arabic]

استناد به این مقاله: محمدیان، پرنیان. (۱۴۰۴). بررسی انواع حجاب‌های نورانی و ظلمانی در مرصاد‌العباد، عرفان پژوهی در ادبیات، (۷)، ۴، ۳۷۱-۴۰۴.

Doi: 10.22054/msil.2025.83319.1161

Mysticism in Persian Literature is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.